

GERMÀ COLÓN

EL LÈXIC CATALÀ
DINS LA ROMÀNIA

Col·lecció

BIBLIOTECA LINGÜÍSTICA CATALANA

EL LÈXIC CATALÀ
DINS LA ROMÀNIA

Col·lecció _____

BIBLIOTECA LINGÜÍSTICA CATALANA

EL LÈXIC CATALÀ DINS LA ROMÀNIA

GERMÀ COLÓN

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

1993

Col·lecció BIBLIOTECA LINGÜÍSTICA CATALANA

Direcció: Antoni Ferrando Francés
Ángel López García

© Germà Colón, 1993

© D'aquesta edició: Universitat de València, 1993

I.S.B.N.: 84-370-1327-5

Dipòsit legal: V-2658-1993

Servei de Publicacions
Universitat de València

Disseny portada: V&M. Estudio de Servicios Gráficos

Fotocomposició: Servei de Publicacions de la
Universitat de València

Traducció: Servei de Normalització Lingüística

*A la memòria
dels meus pares*

ÍNDIX

<i>Presentació</i>	11
Introducció	13
1. El ressò d'una polèmica	21
2. Varietat lèxica	27
3. Un assaig a quatre columnes	35
4. Un camp semàntic	47
5. El lèxic català entre les àrees centrals	55
6. Anàlisi contrastada d'un text	65
7. L'aragonès i el català	75
8. «Hispanització» i cronologia	85
9. Afinitat amb la Gal·loromània	95
10. L'occità i el català	101
11. Contrast amb l'occità	119
12. Individualitat del lèxic català	127
13. Repartició geogràfica	133
14. Aportació forastera	143
15. Catalanismes	167
16. Persistència d'ètims hispànics	171
17. Tasca a realitzar	177
18. Observacions finals	189
Bibliografia i sigles	191
Índex de mots	215
Índex de matèries	259

Presentació

És un honor per a la “Biblioteca Lingüística Catalana” comptar entre els seus col·laboradors el professor Germà Colón, doctor honoris causa de les Universitats de València, Alacant i Castelló; catedràtic de Filologia Romànica de la Universitat de Basilea (Suïssa) i mestre indiscutible de tants estudiosos arreu del món. L’obra que el lector té en les mans és una revisió i actualització, en versió catalana, de la primera part d’El léxico catalán en la Romania (Madrid, 1976), treball de consulta obligada no sols per als romanistes sinó també per als encuriosits per la vida dels mots.

En el present estudi, Colón fa una caracterització del lèxic català en relació a les altres llengües romàniques, tenint sempre en compte tant les llengües veïnes que en l’època medieval constituïren vertaders vehicles de cultura (l’aragonés i l’occità) com l’evolució històrica que han experimentat les diverses llengües que integren la Romània. I arriba a la conclusió que, des del punt de vista lèxic, el català procedeix del “llatí gàl·lic”, encara que adverteix que aquesta vinculació no es pot relacionar amb la presència caloríngia a Catalunya. Des d’una altra perspectiva, Colón fa veure que l’examen de les dades lèxiques que forneix el català permet resoldre problemes lèxics de la Romània. Amb aquest llibre tan aclaridor s’ha posat punt final a la llarga polèmica sobre la subagrupació romànica del català.

Disset anys després de la publicació d’El léxico catalán en la Romania, Colón no ha tingut necessitat de reelaborar-lo sinó tan sols de

posar al dia algunes dades, completar-ne d'altres, matisar alguna afirmació i actualitzar la bibliografia. Tot plegat converteix El lèxic català dins la Romània en un manual ben útil no solament per aquestes noves aportacions sinó perquè sintetitza gairebé dues dècades de treball constant i fructífer en el camp de la lexicografia romànica i catalana. Per tot això hem considerat imprescindible incloure en la nostra col·lecció un estudi bàsic per a la lingüística catalana.

València, juny de 1993

INTRODUCCIÓ

0. Aquest manual pretén posar a l'abast de l'estudiant universitari i del lector curiós unes consideracions sobre el caràcter del vocabulari català, tant antic com modern. La publicació es deu a la iniciativa amical del meu col·lega Antoni Ferrando i Francés, catedràtic de la Universitat de València, qui des de temps m'incitava a donar al públic traduït el meu llibre *El léxico catalán en la Romania*, publicat per l'Editorial Gredos de Madrid dins la col·lecció «Románica Hispánica». Era jo del parer que, si es duia a terme aquest projecte, calia refondre molta cosa, puix que els anys no passen de bades. Un bon dia, de sobte, Ferrando m'anuncià que la traducció –feta des del Servei de Normalització lingüística de la Universitat– era llesta i que jo hi podia fer les modificacions que cregués convenientes. Vam arribar a l'acord de prescindir de la segona part, que eren il·lustracions o monografies de mots en els quals el català jugava un paper important en el conjunt dels fets romànics. Seria només reeditada la primera part panoràmica, amb aclariments i remarques. Em plau d'agrair a l'Editorial Gredos i particularment a la Dra. Pilar García Mouton el permís que me n'han generosament concedit.

Fet i fet, vaig decidir de no canviar massa coses. Tal com és aquesta secció de generalitats sobre el nostre lèxic, crec que es pot mantenir a grans trets, sense haver envellit massa. Hom ha treballat, i molt, en el camp de la recerca etimològica i lexicogràfica del català; tampoc jo no he deixat d'ocupar-me'n. Estic convençut que no és encara l'hora de les síntesis i que, per una altra banda, la discussió de teories adés sobre influències pre-llatines, castellanenes o mossaràbiques, adés sobre interessades i polititzades elucubracions, no con-

tribuiria més que a embolicar l'ambient. Els debats de fets no dilucidats, exposats educadament i serena, haurien de restar en els toms de les revistes especialitzades. Ací el lector trobarà només dades establides i controlades. He mantingut, doncs, l'arquitectura primitiva i únicament hi he afegit amb sobrietat algunes observacions i notes, sobretot de caire bibliogràfic, entre parèntesis quadrats [].

El traductor ha volgut emprar alguns trets morfològics del valencià (present de l'indicatiu en *-e*, subjuntius en *-e / -a*, possessius amb *u* antihiatàtica: *porte, tinga, meua*, etc.), completament legítims en la llengua comuna, i jo he seguit el seu criteri en les addicions. Estic segur de la comprensió dels meus cumlocutors de les altres contrades i els en done les gràcies de bestreta.

En dues ressenyes amabilíssimes d' *El léxico catalán en la Romania* aparegudes a Alemanya se'm feia el retret de no haver-lo escrit en català. Pense que en espanyol hi ha acomplert també una comesa, i a mi m'interessava arribar a un determinat públic. Vaig comunicar als recensors que pròximament publicaria un llibre (que havia d'ésser *La llengua catalana en els seus textos*, 2 vols.) en aquest idioma i que amb plaer els l'enviaria per tal que en fessen la crítica. Aquesta mai no aparegué...

0.1. Una de les preocupacions que sempre m'ha acompanyat ha estat la manera de presentar el lèxic d'una llengua. Ens les hem d'haver amb un corpus constantment obert, contràriament amb el que s'esdevé en altres parcel·les de la nostra disciplina lingüística, com la morfologia, la fonètica o la fonologia. Cal actuar, doncs, d'una manera pragmàtica i és el que he intentat.

Una finalitat, utòpica pel moment, fóra d'establir un inventari d'«etyma» llatins, que constitueixen l'herència de la llengua mare; i de fer el mateix amb el cabal germànic, aràbic i amb els manlleus moderns, siguen cultismes o forasterismes... Això requereix molts treballs previs i en som lluny del compte. Ens hi hem d'acostar a poc a poc i per viarans diversos. Precisament he elegit de començar per l'ingrat camí de l'anomenada sub-agrupació del català entre les altres llengües romàniques.

0.2. Un canonge de València i procurador de Jaume II davant la cort pontifícia d' Avinyó, Joan Borgunyó, escrivia al sobirà des de Burdeus i li explica, entre altres afers, l'estat d'ànim de la gent del

Migdia. Els francesos saben que els pobles de llengua occitànica els detesten, per contra són afeccionats als reis del casal d'Aragó:

Sciunt enim Gallici ipsi totam linguam occitanam non diligere eos et quodammodo esse subleuatam, et timent plus de persona uestra, serenissime princeps, quam de aliquo uiuente, propter affectionem quam sciunt gentes de lingua illa ad uos habere.¹

No és cap atzar que l'amor dels occitans envers Jaume II s'hi expresse relacionat amb l'idioma. Certament qui així enraona no és cap filòleg, ans un polític medieval. Les seues paraules refermen una realitat² que hom no pot ignorar.³ Ja el 1169, en un document expedit pels cònsols de Pisa en favor de mercaders de Montpeller, s'hi parla de les «parts dels provençals», les quals s'estenen des de Marsella fins a Barcelona:

In omnes et per omnes Provincialium partes a Massilia usque Barcinonam.⁴

Si a totes les obres catalanes en vers –a les de prosa és una mica diferent–, fins ben entrada la quinzena centúria, hom descobreix un nombre elevat de formes lingüístiques occitanes (sobretot morfològiques i fonètiques), hi deu haver alguna causa.⁵ Díficilment ens

1. Salavert, *Cerdeña*, II, p. 225, doc. núm. 117.
2. Pel que es relaciona amb el rerefons històric remet a R. d'Abadal i de Vinyals, *Els primers comtes catalans*, Barcelona, Ed. Teide, 1958, que tracta de la formació i consolidació del Comtat de Barcelona.
3. Vegeu els meus estudis «La dénomination "langue d'oc" en deçà des Pyrénées», *TraLiLi*, 16/1 (1978) [= *Mélanges Jean Richner*], pp. 85-91; «Occitan et catalan: nécessité d'une étude réciproque. A propos de l'ancien provençal "marves", catalan "manvès", dins els *Mélanges de Philologie et de Littératures romanes offerts à Jeanne Wathelet-Willem*, Liège 1978, pp. 43-76, i «Limousin et langue d'oc dans la Catalogne médiévale», dins *L'Hommage à Jean Séguéy*, I [= *Annales de l'Université de Toulouse-Le Mirail*, 14 (1978)], pp. 191-204. Els he reproduïts en català i amb esmenes en els llibres *Problemes*, pp. 199-207 i *Textos*, I, pp. 39-59.
4. A. Germain, *Histoire du commerce de Montpellier*, Montpellier, 1861, I, p. 180. (Pièces justificatives, II) Vegeu també L. Nicolau d'Olwer, *L'Expansió de Catalunya en la Mediterrània Oriental*, Barcelona, 1926, p. 20.
5. L'amable lector remarcarà que empre indistintament «occità» i «provençal», etc. Hi ha en l'ús dels tèrmins opinions força contraposades. No m'hi he capficat gens,

imaginem una altra llengua romànica, siga quina es vulga, portuguès, italià, etc., que suporti en la poesia medieval tantes solucions estranyes al seu sistema. He citat a posta l'italià i el portuguès tenint en compte que en aquests idiomes la influència trobadoresca hi fou molt intensa. Però a Catalunya hom arribà a la simbiosi i el fenomen no pot restar reduït a tèrmens d'irradiació literària. A més, no són pocs els autors catalans que han escrit en provençal i pertanyen a aqueixa literatura.⁶ No deixem de banda aquests fets que potser ens ajudaran a comprendre per quina raó el simple examen de la situació lexical a l'edat mitjana ens obliga a mirar cap a les terres d'oc. I allò que ocorregué als segles XII, XIII, XIV i XV ha condicionat el perfil de l'època moderna. Nombrosos són els factors que s'ajunten per plantejar al català la dialèctica hispànic vs. gèl·lic, que sembla ésser-li consubstancial. La història de la disciplina és el que ha motivat que la discussió se'n faça obligada, i això és el que he tractat d'explicar al primer capítol. És estrany que els investigadors de les nostres fonètica i morfologia històriques no s'hagen plantejat aquests problemes, que els interessin tant com als lexicògrafs. Els lingüistes que van prendre part en la polèmica de la «sub-agrupació» es limitaren a considerar vocabulari dels dos camps contraposats, potser perquè és el sector més visible. Vull dir que si *groc*, per exemple, és també *groc* (<CROCU) en occità enfront del *amarillo*, *amarelo* (< AMARELLU, formació ja isidoriana sobre AMARUS) hispànic, l'efecte és major, crida més l'atenció que no si es constata, ex. gr., la pèrdua de la consonant sibil·lant sonora en *raó* vs. *razon*, *razón* (<RATIONE).

L'estudi que presente es col·loca en la dimensió diacrònica, la qual és lícita en qualsevol idioma i en català és, a més, indispensable. Almenys jo sempre hi he romàs fidel, fins i tot quan els vents de la modernitat hi bufaven en direccions diferents, àdhuc adverses. També he volgut adoptar una constant perspectiva contrastiva: se'n segueix un enriquitment metodològic i un benvingut eixamplament d'horitzó.

com tampoc no m'he preocupat massa entre recórrer a «castellà» o «espanyol», tot i que preferesc el primer sinònim; cf. L. Fassel, «Provençal ou occitan», dins *Bulletin de la Société Roumaine de Linguistique romane*, Bucarest, 1970, VII, pp. 101-105.

6. Cf. Riquer, *HLC*, I, pp. 21-196 (amb bibliografia). L'aspecte lingüístic el té en compte Manuel de Montoliu, *La llengua catalana i els trobadors*, Barcelona, Alpha, 1957, pp. 3-21.

Després d'apuntar la varietat lexical del català, he cercat un criteri objectiu per a incloure el seu lèxic en un dels dos grans àmbits en què l'anomenada Romània occidental és dividida. Amb això es fa palesa la complexitat de l'estudi. A més he analitzat amb el mateix fi una àrea semàntica. El resultat unívoc de la comesa és que el nostre vocabulari no pot ésser situat en el mateix pla genètic que el de l'hispano-portuguès. Hom ha pretès explicar el fenomen com a corol·lari d'una influència carolíngia, exagerant la importància lingüística dels esdeveniments culturals. Però la realitat és ben diferent: una frontera lexical perfectament definida separa el català del castellà des de començament del romanç. El presumpte canvi de signe o capgirament que seria degut a la diacronia l'he seguit de prop, igual que la situació del cabal català enfront del dels seus veïns occità i aragonès. Hom recorda que, durant la controvèrsia de la subagrupació, alguns dels participants retraïen a llurs adversaris el fet de no haver pres en consideració l'aragonès, geogràficament contigu, i d'haver comparat el català solament amb el castellà; tampoc no era acceptable parangonar-lo amb el francès (aquest com a representant únic de les solucions transpirinenques). He tingut, doncs, cura d'introduir l'aragonès i l'occità.

L'afinitat amb una llatinitat «gal·loromànica» hi ha quedat com a evident. Voldria que hom no desvie el sentit de les meues paraules. Les llengües romàniques són germanes, fruit d'una mateixa ascendència. Basats en la presència de determinats trets comuns (d'índole fonètica, morfològica, sintàctica, lexical, etc.), assenyalarem l'existència d'uns diasistemes llatins que constitueixen el tronc de cada grup de parlars romànics. L'observació lèxica permet de concloure que el català, l'occità i el francès remunten a un d'aquests diasistemes, que en direm «llatí gal·lic», aplicant-hi un terme d'estricta tipologia lingüística, sense cap altra connotació. El diasistema llatí del qual procedeix el català és diferent de l'anomenat «llatí hispànic», base del portuguès i del castellà. El que fóra apassionant d'escatir és la causa d'aquestes i d'altres reagrupacions que recobreixen les terres de la Romània.

Una volta fixada l'esmentada actitud tipològica, he assajat de posar de relleu la personalitat del lèxic estudiat, la distribució geogràfica i les peculiaritats. Però el vocabulari no és una unitat aïllada i immutable. Si és veritat que una llatinitat específica va configurar-

ne d'una manera definitiva les característiques essencials, l'allau dels cultismes i dels forasterismes vinguts d'altres idiomes amb els quals el català ha estat en contacte continu van igualment contribuir a afaïçonar-lo. També es ver que no hi ha sols receptivitat: la llengua ha manllevat força tèrmens, però així mateix n'ha prestat. Tot això m'he esforçat a indicar-ho, car la meua tasca és la d'enfocar problemes, de dir les moltes coses que romanen a aclarir, d'investigar de quina manera la presa en compte de les dades del català ajuda sovint a trobar solucions en el camp de la lingüística i de la filologia romàniques. Res no done com a resolt; més aviat he mostrat llacunes. A més he lliurat uns materials i unes orientacions per a poder, temps endavant, dibuixar el perfil lexical d'una llengua. Abans de gosar escriure una bona síntesi de referència ens calen abundoses monografies. No s'ha de començar la casa per la teulada. Ens fa falta disposar de documents literaris i no literaris ben editats; hom ha avançat força pel que fa als texts artístics, però poc en els altres. Els filòlegs i lingüistes gairebé no han explorat, per exemple, la magnífica pedrera que és l'Arxiu de la Corona d'Aragó (= ACA). La llengua dels segles XVI a XIX ens és pràcticament desconeguda. Cap als anys setanta el plany era més justificat, però errariem si creïem que ja tot és fet. El domini per recercar és encara molt i molt vast.

Precisament s'ha dut a terme manta faena, i les meues remarques les he pogudes formular per haver comptat amb l'ina preciable repertori lexicogràfic anomenat *Diccionari català-valencià-balear* (=DCVB) de Mn. Antoni M. Alcover i Francesc de B. Moll, sens dubte l'obra més original en el seu gènere de totes les aparegudes a la Romania, car combina admirablement la documentació antiga i moderna, dialectal i literària i la posa a l'abast dels especialistes i del simple lector culte. Aquest diccionari i el *Diccionari Aguiló* han estat consultats sistemàticament tant en els casos en què són citats expressament com quan no ho han estat. Els materials d'Aguiló, de publicació pòstuma, són igualment una valuosa mina per a la coneixença del català antic. És de doldre que els filòlegs no hi hagen acudit amb més assiduïtat. El mateix hem de dir del diccionari de Balari i Jovany, que per desgràcia solament ha estat publicat fins a la lletra G-.

He realitzat abundosos despullaments de texts catalans antics i menys antics, literaris o senzillament utilitaris (col·leccions diplomàtiques, obres jurídiques, materials d'arxius) i la collita en pagava

la pena. Amb aquesta documentació he procurat arredonir la que oferien les esmentades fonts lexicogràfiques.

La publicació dels diccionaris de Joan Coromines, tant les dues edicions de l'etimològic castellà (*DCEC* i *DECH* amb la col·laboració de J. A. Pascual) com del català (*DECat*), ha estat fonamental per a la nostra disciplina i naturalment per al present treball. Hom no pot donar una passa en l'estudi lexical sense haver-se de referir a l'obra ingent del lingüista barceloní. Es una tasca gegantina, que he compulsat constantment, encara que he procurat no entrar en discussions, quan el meu punt de vista no hi coincidia. Envie el lector una volta per sempre a aquests repertoris.⁷ No m'estaré de dir, però, car no seria sincer davant tanta actitud beata a Catalunya, que la crítica internacional no comparteix moltes de les explicacions fetes a partir de l'ígnor parlar dels *Urnenfelder* (que Coromines ha anomenat sorotàptic) i del boirós parlar dels mossàrabs.⁸ Personalment sóc del mateix escèptic parer i –repetesc– no pense que siga bo de dur a un manual com el meu el debat erudit sobre la qüestió; quan hi ha calgut ja ho he fet en el lloc adient i quan caldrà ho tornaré a fer. Això no em lleva el respecte i sovint l'admiració que sent envers aquestes realitzacions. Sense els diccionaris de Coromines la lexicologia hispànica fóra ben pobra.

Per al coneixement de la situació a França, he acudit als reculls de provençal antic de Raynourad, *Lexique roman* (=LR) i Levy, *Provenzalisches Supplementwörterbuch* (=PSW); sobretot he recorregut al *Französisches Etymologisches Wörterbuch* (=FEW) del meu mestre

7. Aquests diccionaris etimològics no són històrics, malgrat que l'autor sempre deixi entrellucar que hi aporta la primera documentació. S'ha de proclamar ben fort que el caire filològic d'aquests reculls és més que descurat.
8. Unes veus tan autoritzades en el camp romanístic com les de J. P. Chambon i B. Schmid han blasmat recentment el parcial mimetisme d'un dels nostres millors lingüistes: «Dans l'énumération des mossarabismes, la prudence que l'auteur mettait dans le traitement du vocabulaire préroman fait défaut» (*RLiR*, 56, 1992, p. 204). Per una altra banda, i a l'extrem oposat del professor Coromines, hi ha hagut un intent amb ínfulas de científisme de parlar del «mozàrabe de Valencia» com a base d'una llengua valenciana diferenciada de la catalana. M'he proposat no entrar en aquest fals debat i envie el lector curiós al que en diuen les ressenyes dels especialistes en la matèria: Á. G[almés] de F[uentes] dins la revista *Aljamía*, 4, Oviedo, 1992, pp. 62-63, i C. Barceló, dins *Al-Qantara*, XIII, Madrid-Granada, 1992, pp. 290-293.

Walther von Wartburg, l'obra més important en l'estudi lèxic no solament de la Gàl·lia llatina sinó de tota la Romània, la qual m' ha estat una ajuda preciosa. Durant deu anys, vaig tenir el privilegi de col·laborar amb el professor von Wartburg, primer com a assistent, més tard com a redactor, en el seu monumental *FEW*. En evocar ara aquests vells temps desitge dir el molt que li dec.

També vull deixar constància que agraeisc esperonament i suggeriments a col·legues com Antoni Badia, Luis López Molina, Michael Metzeltin, Pilar García Mouton, Josep Massot, Gret Schib, Beatrice Schmid, Amadeu-J. Soberanas, Curt Wittlin i als estudiants de les Universitats d'Estrasburg i de Barcelona que un dia van seguir les meues classes i als qui vaig exposar alguns capítols de l'estudi.

El llibre surt ara en català degut a la impaciència cordial d'Antoni Ferrando. Res no em fa tanta il·lusió com veure'l publicat per l'estimada Universitat de València i en la meua llengua. Per això el torne a dedicar a la memòria dels meus pares.

Basilea, cap d'any del 1992

Col·lecció

BIBLIOTECA LINGÜÍSTICA CATALANA

ISBN 84-370-1327-5

GERMÀ COLÓN DOMÈNECH (Castelló de la Plana, 1928), deixeble i col·laborador de Walther von Wartburg, és catedràtic de Filologia Romànica de la Universitat de Basilea (Suïssa) i un dels filòlegs més prestigiosos. Les seues activitats s'han orientat a l'estudi de l'etimologia i de la lexicologia romàniques i a l'edició de textos. Entre les seues obres hem de destacar *El lèxic catalán en la Romania* (1976), *La llengua catalana en els seus textos* (1978), *Problemes de la llengua a València i als seus voltants* (1987) i l'edició crítica dels *Furs de València* i del *Llibre de Consolat de Mar*.

És membre numerari, entre altres institucions, del Consell Valencià de Cultura i de l'Institut d'Estudis Catalans, i membre corresponent de la Real Academia Española. Ha rebut el Premi d'Honor de les Lletres Valencianes i està en possessió de diversos doctorats *honoris causa*, entre els quals hem de destacar els de la Universitat Jaume I, la d'Alacant i la de València.

*E*n El lèxic català dins la Romània l'autor, partint de la polèmica al voltant de la «subagrupació» romànica del català i procurant superar-la, analitza el nostre lèxic des de diverses perspectives, confirma la seua vinculació al diasistema gàl·lic, tot tenint en compte els elements constitutius, les afinitats i les discrepàncies amb l'aragonés i l'occità, i explica les causes històriques i d'evolució interna que han donat al català la seua fesomia lèxica al si de la Romània.

La sèrie de qüestions act plantejades prova que l'estudi atent del nostre cabal lexical és un aspecte prioritari de la lingüística neolatina, el qual ajuda a comprendre molts problemes d'abast general europeu.

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

PUBLICACIONS DE LA
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA